

A multikulturalizmus: megoldás vagy egy probléma meghatározása?

A multikulturalizmus értelmezői ma zavarban vannak, szaporodnak a vonatkozó dilemmák. A multikulturalizmust ma bizonyosan nem lehet a „boldog pozitivizmus” felől szemlélni. Néhány évtizeddel korábban még úgy tűnt, hogy a multikulturalizmus egyértelműen képes olyan mintákat szolgáltatni, amelyek megoldást nyújtanak a különböző „szótárakat” követő közösségek együttélése számára. Másképpen szólva, megvilágítja a *másságtapasztalattal* kapcsolatos problémákat, amelyek, hogy egy híres filozófiai (lévinasi) fordulattal éljek, a válaszadás helyzetébe állít bennünket a másikkal kapcsolatban – ennek alapján a multikulturalizmus nem csupán politikai és etikai, hanem ontológiai jelenség is.¹

A multikulturalizmus a (poszt)modern kortudatként jelent meg. Megannyi értelmezőt, kommentátort nyugozott le a multikulturalizmus jelensége, abban bíztak, hogy feloldja a koegzisztencia feszültségeit, és kereteket adományoz az említett másságtapasztalatnak. Hovatovább, akadtak olyan mértékadó tolmácsok is, akik egyenesen arról beszéltek, hogy a multikulturalizmus végérvényesen győzelmet aratott, és nem veszélyeztethetik másfajta stratégiák. Nem más, mint a Közép- és Kelet-Európában mindig nagy figyelemmel kísért Will Kymlicka jelentette ki, hogy a „multikulturalizmus megnyerte a harcot”, vagy, hogy „megnyerte a csatát Európában”.² Érvelése szerint a multikulturalizmus a 20. század hatvanas éveiben került felszínre, és a vonatkozó dinamika olyan feltételeket teremtett, hogy a létező viták számára a multikulturalizmus már kihagyhatatlan horizontot jelent. Mindennek ellenére, azaz dacára a nehézségeknek, a multikulturalizmus nem vonulhat le a színről, mert Európában a multikulturalizmus nélkül nem képzelhető el a különböző-

* A szerző filozófus, az Újvidéki Egyetem rendes tanára, számos könyv szerzője.
Email: corna@eunet.rs

- 1 Ezen írásban azonban eltekintek ettől, azaz, annak ellenére, hogy lényegesnek tartok ontológiai összefüggéseket a multikulturalizmus kapcsán, ezeket legfeljebb érintem.
- 2 Will Kymlicka: Comments on Schachar and Spinner-Halevy. In Christian Joppke – Steven Lukes (eds.): *Multicultural Questions*. Oxford University Press, Oxford, 1999, 113.

ek politikai közössége.³ Több mint tünet, hogy Kymlicka és mások által kibontott argumentumokat úgy olvasták, mint az Európai Uniónak mint teleológiai-idealizált helynek az igazolását: eszerint az Európai Unió intézményes gyakorlata hiteles megtestesülése az említett dinamikának.⁴

A szóba hozott Kymlickát nem véletlenül övezte érdeklődés, különösképpen Európa keleti részeiben. Sok témát ő vezetett be. Körültekintő, a politikai filozófia fogalmi szigorúságát követő elemzése bírálatban részesítette az atomizált egyénekre támaszkodó liberalizmust, és egy olyan morális ontológiát előlegezett, amelyben helyet kap a kontextuális választás, szerepet kapnak az egyén és a közösség közötti sokoldalú összefüggések, valamint fontos szerep jut a „saját kulturális elbeszélésekhez” való hozzáférésnek is. Mindeközben a kollektív önmagaság, a „mélyszerkezeti odatartozás”, a többes számban értelmezett „szocietális kultúra” elemzése a felújított, nagy hagyománnyal rendelkező liberális nacionalizmus felől valósult meg, ami azt sugallta, hogy a liberalizmus meghasonlásait a saját belső hajtóerejével lehet legyőzni. Kymlicka egyúttal kivezette a liberalizmust az egyoldalú racionalizmus zsákutcájából, és a hovartartozás megnyilvánulásait is egy olyan szempontból vizsgálta, amely érzékeny volt a meggyökerezettség aracionális, és egyáltalán a történelmi fakticitás aspektusaira, valamint megmutatta, hogy a nyelvi praxis kisugárzása túlmutat az eszközszerű vonatkozásokon.

Kivetithető, ennél fogva, a különböző kulturális szótárakhoz kötődő kollektív csoportok szövetsége-együttléte, amely nem hiánytalan egységet, differenciálatlan egybeolvadást jelent, *de megengedi a közös igazságkeresést*. Közép- és Kelet-Európában ez a tény azt a lehetőséget bontotta ki, miszerint a kisebbségi csoportok felléphetnek a mérsékelt, *legitimálható* elkülönülés, az autonomizálódás, a „kollektív önmagaság” elmélyítése céljából, ugyanakkor fennmaradnak a többség és a kisebbség közötti koegzisztencia különböző, ám nem-kényszerű formái. A kultúrák határai nem rögzítettek, hanem állandó cserefolyamatokban létesülnek. Valójában, a koegzisztencia formái *politikai* megegyezések folyamataiban, processzuális módon alakulnak ki, miközben a kisebbségi kultúrák történelmileg létrejött szingularitása megőrződik, anélkül, hogy e kultúrák a bezártságban rögzülnének.

3 Keith Banting – Richard Johnston – Will Kymlicka – Stuart Soroka: Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? An Empirical Analysis. In Keith Banting – Will Kymlicka (eds.): *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford University Press, New York, 2006, 49–91; Keith Banting – Will Kymlicka: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policies? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. *Comparative European Politics*, 2013 (11):5, 577–598.

4 Riva Kastoryano: *An Identity for Europe. The Relevance of Multiculturalism in EU Construction*. Palgrave, London, 2009.

Nyilván Kymlicka diagnózisát sokan vitatták és vitatják. Tény és való, hogy a multikulturalizmust a kezdetől fogva gyanú kísérte. Egy Jürgen Habermas, aki a kommunikáció idealizáló-normatív előfeltevéseiből indul ki, nehezményezné, hogy a multikulturalizmus képtelen utat nyitni a kontextusokon túlnyúló érvényességi követelések számára. Aztán szóba hozták, hogy nem új jelenségről van szó, hanem a romantika kultúrafilozófiájának felújításáról, ami azt jelenti, hogy a multikulturalizmus szükségszerűen örökli a romantikában fogant partikularizmus ellentmondásait. Azok az irányulások, amelyek szintén a kultúra értelmezését tűzték ki célul, mint a transzkulturalizmus vagy interkulturalizmus,⁵ meggyanúsították a multikulturalizmust, hogy régebbi tendenciákat felidézve, politikai jelentésekkel ruházza fel a kultúra tartományát. Ezenkívül a multikulturalizmus, miközben fennen ünnepli a kulturális széttagolódásból fakadó különbségeket (a cinikus Jean Baudrillard azt mondaná: a „különbségek orgiáját”, az etnobotanikai jellegű differenciákat), az általánossá váló közömbösségbe torkollik. A különbségek örvényébe való belebonyolódás, az esztétizált különbségek lajstromozása, a különbségek élvezete elkerülhetetlenül egy széles körű indifferenciához vezet bennünket, ami egyet jelent a szolidaritás roncsolásával, a *generositas* bármely formájának lebecsülésével. A különbségekre vonatkozó áhítat ténylegesen a szeparatizmus melegágya: a multikulturális- abszolutizált különbségek az egyenlőként posztulált kultúra nevében mindent (beleértve a fajt is) a kultúra eszközévé tesznek. Az egyenlőség nevében érvényre jutott kulturalizmus mögött a kulturális *cserejelek* lebecsülése, a mindenkori kultúra porozításának tagadása rejlik. A multikulturalizmus letépi a modernitásról a felvilágosodás univerzalista jellegű burkát.

Messzire vezetne, ha belemerülnék ezen vádak részletes értelmezésébe, ezért kénytelen-kelletlen megelégszem egy apologetikus állítással. Kétségtelen ugyanis, hogy a multikulturalizmus címkéjével fellépnek olyan irányulások, amelyek a kultúrát mint valamifajta örökkön-örökké létező, egyneműsített lényegiséget hirdetik. Tagadhatatlan, hogy a szűkített azonosságpolitika kereteibe való menekülés nem idegen a multikulturalizmus egyes válfajaitól. És nem becsülöm le a multikulturalizmust kapcsolatos aggályokat, de majd azon gondolkodom, hogy azok a vádak, amelyek a multikulturalizmust érintik, milyen jelentéskörből fakadnak. A multikulturalizmus válasz: de mi a kérdés? Ezenkívül tagadhatatlan, hogy tapasztalatunk szerint az történik, hogy miközben a másság hallatlan ideológiai kultiválása megy végbe, *de facto* a szolidaritás jelentései zilálódnak szét. És van összefüggés a másság celebrálásának

5 Wolfgang Welsch: Transkulturalität. Lebensformen nach der Auflösung der Kulturen. *Information Philosophie*, 1992:2, 5–20.

létező formái és a közömbösség terjedése között. De azt mégis állítom, hogy például a Kymlicka által kiérlelt, *politikai közvetítettségű* multikulturalizmus nem keverhető a kulturális szubsztancializmus és a szolidaritást megcúfoló nivellálás gyanújába: az a multikulturalizmus, amely, láttuk, az ontológiai jellegű másságtapasztalatra próbál *politikai* válaszokat adni, amely szem előtt tartja, hogy a különböző „szocietális kultúrák” közötti koegzisztencia mindig *politikai* megalapozottságú, nem intézhető el a transzkulturalizmus és az interkulturalizmus itt rögzített vádjaiival. Ezenkívül a transzkulturalizmust (amely az univerzalizmus nevében támadja az általa észlelt multikulturális relativizmust) éppúgy eléri az a probléma, amely csíráként jelen van minden „kulturalizmusban“, nevezetesen, egyfajta képtelenség, hogy szembe-süljön *azokkal a komplex összefüggésekkel, amelyek a politika, gazdaságtan és kultúra között jönnek létre*. Más szóval élve, a multikulturalizmust is meghatározza az a veszély, hogy hiányoznak azok a kapcsok, amelyek számot adnak a kultúrát befolyásoló strukturális meghatározottságokról, így a kapitalizmus szocio-ökonómiai determinációról.

Ebből a távlatból szemlélhetjük a multikulturalizmussal kapcsolatos jelenleg erősödő vitákat is.⁶ És nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy gyászjelentések vagy legalábbis válságot előlegező diagnózisok olvashatók: „a multikulturalizmus válsága”, „a multikulturalizmus halála”. Ami tanúskodik a csalódottság formáiról.⁷ Azt fontolgatják a szerzők, hogy a multikulturalizmus: a) nem mozdította előre a szocio-gazdasági integrációt, b) csak gyengén határozta meg a politikai integrációt, c) negatív hatásokkal járt a szocio-kulturális integrációra nézvést.⁸ Hadd vizsgáljuk meg, hogy milyen kontextusból adódnak ezek a negatív diagnózisok, amelyek arról szólnak, hogy a multikulturalizmus veszített erejéből.

6 Arun Kundnani: Multiculturalism and its Discontents: Left, Right and Liberal. *European Journal of Cultural Studies*, 2012 (15):2, 155–166. Egy rendkívül széleskörű áttekintés: Enzo Colombo: Multiculturalisms: An Overview of Multicultural Debates in Western Societies. *Current Sociology*, 2015, jun. 5. 1–25, <https://doi.org/10.1177/0011392115586802>; valamint Lily Arasaratnam: A Review of Articles on Multiculturalism in 35 Years of IJIR. *International Journal of Intercultural Relations*. 2013 (37):6, 676–685.

7 Alana Lentin – Gavan Titley: The Crisis of ‘Multiculturalism’ in Europe: Mediated Minarets, Intolerable subjects. *European Journal of Cultural Studies*, 2012 (15):2, 123–138; Alana Lentin – Gavan Titley: *The Crisis of Multiculturalism. Racism in a Neoliberal Age*. Zed Books, London, 2011; Anna Korteweg – Triadafilos Triadafilopoulos: Is multiculturalism Dead? Groups, Governments and the ‘Real Work of Integration’. *Ethnic and Racial Studies*, 2015 (38):5, 663–680.

8 Ruud Koopmans: Multiculturalism and Immigration: A Contested Field in Cross-National Comparison. *Annual Review of Sociology*, 2013:39, 147–169.

Azt a nézetet, hogy Európa ernyedten reagált a fellángoló válságra, amely 2007 óta befolyásolja a konstellációt, megannyi kommentátor osztja.⁹ Egyes kutatók aggódó hangnemben értekeznek a kérdésről, és azt teszik szóvá, hogy Európán erőt vett a bizonytalanság: az a törekvés, hogy más-ként akar létezni, mint a többi politikai-gazdasági-kulturális entitás, egyre inkább csak óhaj marad.¹⁰ Nyilván a válság megjelenési formái, oksági vonatkozásai és a multikulturalizmushoz kapcsolódó bizonytalanság között nincsenek egyenes vonalú összefüggések, de hogy a strukturalizmus egyik kedvenc fogalmával éljek, a multikulturalizmus helyzete, az erősödő félelmek jelenségrendszer *túldeterminált* a válság kényszerítő ereje által. Valójában ez a túldetermináltság mindig is létezett, hiszen strukturális jellegű dimenziókról van szó, csak a kulturalizmus túlkapásai elfeledtet-ték ezt velünk: a multikulturalizmus történetét, összefüggésrendszerét például nemcsak az a tény befolyásolja, hogy akkor keletkezett, amikor az internacionalizmus utolsó akkordjai voltak hallhatók,¹¹ hanem, hogy akkor öntötték formába, amikor támpontját, a jóléti államot, súlyos krízis sújtotta. A multikulturalizmus narrációit a kulturalizmus szellemében, reduktív módon, függetleníteni szokták a kultúrán túlmutató szocio-ökonómiai összefüggésektől,¹² holott nemcsak arról van szó, hogy a gazdaság beágyazódik kulturális dinamikákba (hogy Polányi Károly modorában szóljak), hanem *vice versa*, arról is, hogy a kultúra is beágyazódik politikai és gazdasági meghatározottságokba. Történik ez anélkül, hogy a kultúrát belesimítanánk a gazdaság determinációiba.

Az itt már említett Kymlicka tett arra próbálkozást, hogy valami-képpen megvilágítsa a multikulturalizmus és az egykori fordizmussal karöltve működő jóléti állam viszonyát.¹³ De az ő munkája csak arra

9 Alan W. Cafruny: European Integration Studies, European Monetary Union, and Resilience of Austerity in Europe: Post-mortem on a Crisis Foretold. *Competition & Change*, 2015 (19):2, 161–177.

10 Jolyon Howorth – Menon Anand: Wake up, Europe! *Global Affairs*, 2015 (1):1, 11–20, DOI: 10.1080/23340460.2015.995346; Susan Watkins: The Political State of the Union. *New Left Review*, 2014:90, 5–25.

11 Perry Anderson: Internationalism: a Breviary. *New Left Review*, 2002:14, 5–25; Másképpen Tom Nairn: Internationalism: a Critique. In Uő: *Faces of Nationalism*, London, 1997, 25–45.

12 Egy érdekes kísérlet Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. Verso, London, 2003.

13 Banting – Johnston – Kymlicka – Soroka: Do multiculturalism policies... Id. kiad. 49–91.

irányult, hogy megnyugtassa az aggódókat, és hogy megmutassa a tényt, hogy a multikulturalizmus térhódítása, széles körű alkalmazása nem gyengíti a jóléti állam teljesítményi köreit. Ellenkezőleg, ő arra a megállapításra jutott, hogy a multikulturális környezettel kapcsolatos gondoskodás javítja a jóléti államok teljesítőképességét.

De Kymlicka sem ástott le a probléma gyökeréig, azaz nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a neoliberális kapitalizmus feltételrendszere hogyan bontotta le a jóléti állam működési formáit, és hogy ez milyen félelmeket gerjesztett.¹⁴ Uli Bielefeld mintegy negyed évszázaddal ez előtt már beszélt a „középosztályok populistá extrémizmusáról”,¹⁵ azaz a középosztályok intenziválódó félelméről, ami melegágya a politikai oszcillációknak. A jóléti állam felmorzsolódása erősítette a félelemmel övezett konkurenciaharcot a megszerezhető állami erőforrások kapcsán. Kymlicka megelégedett egy aspektussal, amely fontos ugyan, de nem méríti ki a kérdéskört. Nem beszélve arról, hogy okfejtéseiben, legalábbis impliciten, egy válságmentes kapitalizmus körvonalai rajzolódnak ki.

Ez azonban nem igazolható. Feltehető tehát egy fordított kérdés a Kymlicka-féle eljáráshoz képest: hogyan határozza meg a jóléti állam bomlása a multikulturalizmus percepcióját?

✱

Kénytelenek vagyunk úgy érvelni, hogy miközben a multikulturalizmus által előlegezett megbékélést ünnepelték, lemondtak a multikulturalizmus mélyebb, a kapitalizmus strukturális tendenciáiba való beágyazásáról.

Vegyünk szemügyre most az elmondott szempontok alapján kiragadott példákat!

A média által bőségesen tárgyalt tragikus Charlie Hebdo-esetet választom, mert mintaszerűen tükrözi az európai meghasonlások legalább két formáját, és megjeleníti a konfúziót.

Először is, e szatirikus hetilap vizuális artikulációiban folytonosan a muzulmánok jóléti-parazitizmusának létezésére utalva azt sugallta, hogy élnek Európában olyan kollektivitások, amelyek szisztematikusan élősködnek a jóléti állam testén. Így visszaáll a nulla-összegű játék

14 William Milberg: The End of Welfare Economics as we Know it: A Review Essay. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 2004 (16):4, 47–53.

15 Uli Bielefeld: Populärer Extremismus der Mitte. Die neuen Legitimationsprobleme in Deutschland. *Frankfurter Rundschau*, 1992:12, 5.

logikája, amit az ismert bináris kategóriapárok igazolnak: mi/ők, az, ami *plusz* az ő oldalukon, *minuszt* jelent a mi oldalunkon. „Ők” azok, akik elcsenik az állami bőségszaru kellékeit, ellopva az azonosságunk fenn tartó erejét. A muzulmán „*csak*” Muzulmán, egy testileg közvetített ta utológia: póre identitás, egy baljós vallás hordozója, akit predeterminál születésének ténye, még hozzá arra, hogy teljesíthetetlen követelésekkel lépjen fel. A Követelés beíródik a testébe. Az inszcenírozott muzulmán „nő”, az asszonytest a karikatúrákon kiegyenlítődik a vallási jelképekkel, ő maga voltaképpen nem más, mint egy szimbólum megtestesülése, ő a testi hordozója az említett végtelenített követeléseknek.

A másság reprezentációja, az egyedi test megjelenítése itt valójában egy redukciót jelent: a Másik, az Idegen a pusztá Követelést jelenti. A filozófiai hagyományban ezt elvonatkoztatásnak nevezik: egy jelenséget absztrakt módon mutatnak be, még hozzá egy reduktív távlatban. És megfigyelhető, hogyan elegyednek ezen eljárásokban a gazdasági és kulturális motívumok, az elnyomott, félelmek révén mozgatott gazdasági motívumok egy bumeráng erejével csapnak vissza, maga a kultúra a lehető legjobban leegyszerűsített módon vallási determinációkra csúszadik.¹⁶

Másodszor, kérlelhetetlenül megmutatkozik, hogy a gyakorta alkalmazott zsetonszerű jelzet, „a közös európai értékállag” erősen ideologizált kvázi-fogalom. Amennyiben értékelnénk a Charlie Hebdo-eset kapcsán felszínre jutott tolmácsolásokat, legfeljebb a relativizmusba hajló szétágazódásokat, divergenciákat rögzíthetünk.

Ráadásul hitegetésnek bizonyul, miszerint az effajta ideologikus azonosság-leegyszerűsítés csak a szélsőséges álláspontokat képviselő irányzatok műhelyeiből kerül felszínre.¹⁷ És ugyancsak leegyszerűsítést jelent, ha úgy véljük, hogy itt egy premodern maradványra leltünk, amely abból származik, hogy a világban a nem-egyidejűség okán a kultúrák különféle időszletekben léteznek. Vajon a sokat inkriminált „iszlamizmus”, mint az azonosság kétségbeesett keresése, tényleg az előfeltételezett premodern vallási minták alapján értelmezhető-e, vagy éppenséggel ez egy sajátos azonossági probléma megnyilvánulása, ám a neoliberalizmus globálisan felfokozott versenyének kontextusában és valamifajta *replika* a kortárs kapitalizmus kényszermechanizmusainak környezetében? Valójában a premodern

16 Itt kellene szót ejteni a kultúra és a vallás közötti komplex viszonyokról, csak utalok Étienne Balibar: *Saeculum, culture, religion, idéologie*. Galilée, Paris, 2012; Norbert Trenkle: Pourquoi l’islamisme ne peut pas être expliqué à partir de la religion, <http://www.palim-psao.fr/2015/05/pourquoi-l-islamisme-ne-peut-pas-etre-explique-a-partir-de-la-religion-par-norbert-trenkle.html>.

17 Richard Saull: Capitalist Development and the Rise and ‘Fall’ of the Far-Right. *Critical Sociology*, 2013. febr. 4. 1–21, <https://doi.org/10.1177/0896920512468891>.

tradicionális elemeit hiába keressük az „iszlamiszmusban”: alapvetően (poszt)modern jelenségről van szó. A premodern vonatkozásokba való bekapaszkodás vakít: figyelmen kívül hagyja a *strukturális dimenziókat*. És még problematikusabb, ha a redukciós eljárásokat az univerzalizmus vezéraspektusaira hivatkozva működtetik, mint például azokban az esetekben, amikor a republikánus laicitást idézik és a „túlságosan toleráns” multikulturalizmust támadják: a konfúzió szinte teljes.

Hadd kérdezzünk továbbra is a jelzett helyen maradva: a francia republikanizmus a fejkendő ellen, a laicitás a vallásos fundamentalizmus ellen?

A dezorientáció burjánzik: a híres André Glucksmann számára a „fátyol” terrorista hadművelet, Alice Schwarzer, a német feminista számára, analógia áll fenn a megjelölő sárga csillag és a fátyol között, Seren Krarup, a *Dansk Folkeparti* képviselőjének a szvasztika jut eszébe, Geert Wilders adó érvényesítését követeli, amely azokat sújtaná, akik vallásos jelképeket cipelnek a „női fejeken”.¹⁸ Tehát még egyszer: a laicitás a szűk-vallásos partikularizmussal szemben? *Nem*, itt valami másról van szó,¹⁹ jelesül a „diszkriminatorikus diszkriminációról”.²⁰

18 A következő könyvre támaszkodom: Christian Joppke: *Veil: Mirror of Identity*. Polity Press, Cambridge, 2009. De ez nem azt jelenti, hogy elfogadom a könyv legfontosabb téziseit.

19 Nem kellene elfelejteni, hogy a laicitás, amelyet a baloldali republikanizmus harcolt ki, a közintézményekre és nem ezen intézmények tagjaira vonatkozik. Amikor a *Nouveau Parti Anticapitaliste* soraiban megjelent egy fejkendő nő („*foulard*”), akkor sokan bírálattal éltek (a „*foulard*” és a „*hijab*” egybemosásáról, Emmanuel Terray: *Headscarf hysteria*. *New Left Review*, 2004:26, 118–127. Pierre Tévanien: *Le Voile médiatique. Un faux débat: l'affaire du foulard islamique*. Éditions Raisons d’agir, Paris. 2005. Lehet-e valaki antikapitalista fejkendővel? (analóg helyzet Asma Abdol-Hamiddal 2007-ben Dániában). Érdemes követni Jacques Rancière elemzését, aki azt bizonyítja, hogy milyen módon tűnnek el a különbségek az elerőtlenedett francia republikánus hagyomány és az előrenyomuló Nemzeti Front között. Utóbbinak immáron nem kell arról győzködni a választókat, hogy a Mások ellopják tőlünk a munkahelyeket, hanem elegendőnek bizonyul a laicitás emlegetése, Jacques Rancière: *Les idéaux républicains sont devenus des armes de discrimination et de mépris*, <http://campvolant.com/2015/04/04/jacques-ranciere-les-ideaux-republicains-sont-devenus-des-armes-de-discrimination-et-de-mepri/>. Még utalok egy régebbi cikkre a szekularizmussal és a vallásos jelképekkel kapcsolatban, Banu Gökariksel – Katharyne Mitchell: *Veiling, Secularism, and the Neoliberal Subject. National Narratives and Supranational Desires in Turkey and France*. *Global Networks*, 2005 (5):2, 147–165. Végül az iszlám problémával kapcsolatban idézem a híres filozófust, Alain Badiou-t: *The Law on the Headscarf is a Pure Capitalist Law*, <http://www.versobooks.com/blogs/2015-alain-badiou-the-law-on-the-headscarf>.

20 E fogalmat Dominique Schnapper használja, Dominique Schnapper: *La Communauté des citoyens, sur l'idée moderne de nation*. Gallimard, Paris, 1994, 106.

De említhetünk olyan transznacionális csoportokat, entitásokat sújtó problémákat, amelyek a romákkal kapcsolatban sarjadnak, akik kapcsán legalább a fölvilágosodás óta, ha nem előbb, különféle rasszista elemeket tartalmazó elméleteket szokás mozgósítani (a romák emberalatti lények, akiket az eredendő inferioritás jellemez). Ezenkívül a romák romantikus fantáziakivetülések részei (ki nem emlékezne Bizet Carmenjére), vagy az exterritoriális-nomád jellegű képzetek tartozékai, miközben távolságot tartanak a kényszer kiváltképpen szférájával, azaz a munkával.

És nem ismét arra kényszerülünk, hogy a szóba hozott szocio-gazdasági meghatározottságokra utaljunk, méghozzá annak érdekében, hogy megmagyarázzuk a romákkal szemben alkalmazott fegyelmező mechanizmusokat, mint amelyeket az egykori belügyminiszter, és későbbi miniszterelnök Manuel Walls alkalmazott? Az, hogy nem csupán szélsőséges, hanem éppenséggel „normalizált” megoldásokról kell beszélni, amelyek magukban foglalják a terep „megtisztítását”, az elkülönült „zónák” kialakítását, a fegyelem erőszakos biztosítását, gyorsan bizonyítható.

Az, hogy a terjedő félelem által keltett jelenségekkel számolni kell, úgyszintén könnyen bizonyítható: mondjuk 2009-ben egy svájci nemzeti referendumon megtiltották a minaretek építését (abban a pillanatban négy létezett az adott országban), 2010-ben a választók 70%-a Oklahomában támogatta az iszlám jog alkalmazására utaló tilalmat (a muzulmánok részesedése 0,1%), Hollandiában a parlament komolyan fontolgatta, hogy betiltja a fejkendő használatát.²¹

Nem a félelem által mozgásban tartott fantáziálással szembe-sülünk-e e helyütt? Arjun Appadurai leírja azt a helyzetet, miszerint fennáll a többség pánikszerű félelme, hogy kisebbséggé válik, ezt az érzületet pedig csak az erőszak vagy az erőszak felidézése kompenzálhatja.²² A multikulturalizmusra ma a biztonság diskurzusának a jelentései vetülnek. A biztonság kérdéskörei, az alkalmazott hatalmi technológia viszont a jogi kereteken túl vezetnek bennünket.²³ A másságtapasztalat a fenyegetés kontextusában áll, a Másik létezik, ám egyre inkább mint fenyegetés és követelés. Szaporodnak az olyan kifejezések, mint az „Überfremdung”, „over-foreignization”, vagy „surpopulation

21 Lentin – Titley: *The Crisis of Multiculturalism*. Id. kiad. VII.

22 Arjun Appadurai: *Fear of Small Numbers: an Essay on the Geography of Anger*. Duke University Press, 2006.

23 A romák és a biztonság kapcsán Didier Bigo: Quand Montesquieu se transnationalise. *Cultures & Conflits*, 2012, 81–82; 183–191. Egy másfajta eljárás, Emmanuel-Pierre Guittet: Ne pas leur faire confiance serait leur faire offense. Antiterrorisme, solidarité démocratique et identité politique. *Cultures & Conflits*, 2006, 61, 51–76.

étrangère”.²⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy már szóba is hozták, *ad analogiam*, a „félelem multikulturalizmusát”.²⁵ A vonatkozó szerző amúgy a „reális multikulturalizmus fogalmát” szorgalmazza, amelynek ellensúlyoznia kellene az idealisztikus-normatív multikulturalizmus-fogalomban rejlő problematikus aspektusokat. Az érvelés szerint azért, hogy a különbségeket, a „különböző szótárakat” nem egy elérendő cél fényében, hanem a történelmi faktumok távlatában érvényesítsük, úgy, mint a szükségszerűen *kontingens* történelmi tendenciák megnyilvánulását, amelyeket el kell fogadnunk. A harcias multikulturalizmus helyett, amely afirmatív programokba torkollik, és a burjánzó különbségeket jutalmazza, egy másfajta koncepció előlegeződik: mondjunk le a multikulturalizmus normatív értelmezéséről, inkább törekedjünk arra, hogy a másságtapasztalatok fenntartható-elviselhető rezsimjeit hozzuk létre, amelyeket a másiktól való félelem tartana egyensúlyban.

Nem tudjuk túl gyorsan és aggálytalanul félretolni ezt az ajánlatot. Hiszen a félelem relevanciája a modernitás politikai perspektíváiban: közhely. A kortárs félelemformák viszont megkettőződött figyelmet érdemelnek, és nemcsak Közép- és Kelet-Európában.²⁶ A kortárs pszichoanalízis például nagy előszeretettel tárgyalja azt a kérdést, hogy a félelem hogyan torzítja a tapasztalati rendszereket: az azonossághoz kapcsolódó értelemtapasztalat virtuális elvesztése erőteljes mechanizmusokat állít működésbe.²⁷ Túldeterminálja-e, tehát, a félelem a multikulturalizmus-sal kapcsolatos tapasztalatainkat? Vajon a „félelem multikulturalizmusa” dekonstruálja-e Kymlicka állítását a *multikulturalizmus visszafordíthatatlan diadaláról*?

*

A kényszermechanizmusok még egy megnyilvánulási formájáról is beszélnünk kell, méghozzá arról, amely az állampolgárság fogalmában tükröződik. Több mint tünet, hogy tanúi vagyunk a vonatkozó

24 Damir Skenderovic: Immigration and the Radical Right in Switzerland: Ideology, Discourse and Opportunities. *Patterns of Prejudice*, 2007 (41):2, 157–168.

25 Jacob T. Levy: *The Multiculturalism of Fear*. Oxford University Press, Oxford, 2000. *Ad analogiam* azért, mert a fogalom egy másik jelentést tükröz vissza, a félelem liberalizmusát, amely Judith Shklarhoz kapcsolódik.

26 Losonczi Alpár: Fear, Transition and Democracy in the Balkans. *Southeastern Europe*, 2013 (37):2, 157–178.

27 Vinca Bigo – Mia Gray: Constructing Care: For Love or Money. *Revue de Philosophie Économique*, 2009 (10):1, 103–124.

érdeklődés expanziójának.²⁸ Még azok is, akik csak felületesen ismerik Hannah Arendt életművét, emlékezhetnek arra, hogy milyen mélyen-szántó leírással élt az I. világháború után teremtődő menekültek helyzete kapcsán: csak az állampolgárság birtoklása teszi lehetővé a hatékony védelmet, az állampolgárság státusa nélkül az ember csak póré élőlény, akit kitesznek a különféle társadalmi erők hatalmának. Mindebből azon normatív szándékkal megfogalmazott állítás adódik, miszerint egybe kell, hogy essen az emberi közösség és a polgárok közösségének a ke-retrendszere. A felvilágosodás domborította ki azt az elvet, miszerint minden ember önmagában véve jelölt az állampolgárságra, mert magá-nak a születésnek a faktuma feljogosítja az embert az állampolgársági státus elnyerésére: mindez a felvilágosodás egalitáriánus irányulásából fakadt.²⁹

Az állampolgárság jelentései módosulnak, de csak egyetlen kiiktat-hatatlan vonatkozást emelek ki: a súlypont a teljesítmény felé mozdul el. Nem az állampolgárság mint *prima facie* meghatározott jogegyüttes ke-rül az előtérbe, hanem a piaci fluxus, a világpiaci sztochasztikus keretei között kibomló, a piac mértékei alapján értékelhető teljesítmény mint az állampolgárság alapja jut kifejezésre. Azok a kutatók, akik tárgyá tették az állampolgárság megszerzési módjait a különféle európai országban, ezt az „állampolgárság neoliberalizált fogalmának” nevezték.³⁰ Hasonló fogalmat érünk tetten abban az esetben, amikor az értelmezők a „gazda-sági jellegű állampolgárságról mint stratégiai csomópontról” beszélnek.³¹

Egyszóval mindenütt a piac által közvetített teljesítményekről ér-tekeznek, és nem az emberi mivolt alapján megszerezhető állampolgar-ságról. Gondolkodásra sarkall, hogy milyen módon változik ezáltal az

- 28 Willem Schinkel – Friso van Houdt: The Double Helix of Cultural Assimilationism and Neo-liberalism: Citizenship in Contemporary Governmentality. *The British Journal of Sociology*, 2010 (61):4, 696–715.
- 29 Nem azt állítom, hogy az egalitáriánus elvet mindig alkalmazták. De ma szem-betűnő, hogy rohamosan távolodunk ezen elvtől. Schnapper szerint min-den politikai szerveződés egyszerre inklúzió és kizárás, a kérdés csak az, hogyan realizálódik a diszkrimináció (amelynek nem kell szükségszerűen diszkriminatórikusnak lennie). Mégis, figyelembe kell venni, hogy a diszkriminá-ció és a diszkriminatórikusság viszonyát egy olyan helyzetben kell érvényesíteni, amelynek részeleme „a strukturális szükségszerűség, hogy a különbözőség mércéi gyakran diszkriminatórikus jellegűekké válnak”, Étienne Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'État, le peuple*. La Découverte, Paris, 2001, 111.
- 30 Friso van Houdt – Semin Suvarierol – Willem Schinkel: Neoliberal Communitarian Citizenship: Current Trends Towards 'Earned Citizenship' in the United Kingdom, France and the Netherlands. *International Sociology*, 2011 (26):3, 408–432.
- 31 Saskia Sassen: *Territory-authority Rights, From Medieval to Global Assemblages*. Princeton Press, Princeton, 2008.

állampolgárságnak a felvilágosodásban gyökerező fogalma. Hiszen az állampolgárság ökonomizált fogalma megnyitja a tőke értékesülési logikája és a szociális jogok közötti ellentmondás tereit – ne felejtjük, hogy a jóléti társadalom feltételei között a szociális jogok jelentették Európában az integráció tengelyét.

Az ökonomizált állampolgárság fogalma azt jelenti, hogy lemondunk az univerzális állampolgárságról, mint az emberi létezés sarkpontjáról: további kérdés, hogy ezáltal a hovatarozás kérdése milyen változásokon esik keresztül. Hiszen amennyiben a hovatarozást az emberi létezés faktumához kötjük, az egalitarizmus elve alapján, akkor az állampolgárság az emberi létezés tartozéka lesz. A gazdasági imperatívusok neoliberais érvényesítése azonban megakadályozza a felvilágosodás értelmében vett állampolgárság-fogalom beteljesítését. Nem véletlen, hogy az állampolgárság jelentéseinek transzformációjára utaló mechanizmusok a gazdasági szférákból érkeznek, vagyis, a különféle gazdasági alanyok (transznacionális vállalatok stb.) ténykedése válik a jogok dinamikájának előremozdítójává: ez a tény magában foglalja a formális és a tartalmi beavatkozások egész sorát az említett alanyok részéről.³² Összegezve: az állampolgárság depolitizációja megy végbe, ami párban jár a gazdasági mércéknek tulajdonított elsőbbséggel, méghozzá az univerzális politikai mércék rovására.

A multikulturalizmus tekintetében figyelmet érdemel még egy tény. A sokat celebrált globalizációt, mint a multikulturalizmus keretfeltételét, azok hirdették kételymentesen, akik úgy vélték, hogy a tőke szabad áramlásának oldalvizein a „nemzeti társadalmak minorizációja” (H. Bhabha) játszódik le, ami egyet jelent a töredékesség és a központtalanítás különféle alakzatainak létrejöttével. A jelenkori kultúra transznacionális dimenziói, valamint az a tény, hogy bárki kisebbségi státusba juthat a nomadizmus keretei között, átalakítja az európai *homo nationalist*, ez volt az elgondolás.

Ám ha megkíséröljük feltérképezni a jelenkori konstellációt, úgy egy összetett kép jelenik meg előttünk. Ugyan rendre-módra jönnek létre a különféle transznacionális terek, de egyúttal egy különös dialektikának is tanúi vagyunk, amelynek pillérei a *transznacionalizáció* és a *renacionalizáció* jelenségei. A leépítés és a felépítés jelenségei váltakoznak különféle ütemben, és mellőzhetetlen a tény, hogy ezáltal végbemegy az állampolgárság fogalmának *renacionalizációja* is. Történik ez oly módon, hogy a világpiac kereteiben megvalósuló teljesítményt, versenyképességet, kapcsolatba hozzák az „autentikus nemzeti értékekkel”. A piaci lojalitást egybefűzik a *renacionalizált*, egyúttal

32 Uo., 31–71.

megfellebbezhetetlen módon létező értékvonzatokkal, amelyek a létező nemzeti kultúrákból hüvelyezhető ki.

Különbéle kutatások állnak a rendelkezésünkre, hadd említsek holland aspektusokat, amelyek amúgy is példaként szolgálnak sokak számára.³³ Az ökonomizált-neoliberalizált versenyképesség a nemzeti elbeszélés távlatában nyer értelmet, a verifikáció a nemzeti értékek fóruma előtt megy végbe. Azok a normatív jellegű elvárások, amelyeket az idegennel szemben támasztanak, azaz az integráció meneteibe való belesimulás a nemzeti távlatok felől fogalmazódnak meg, vagyis az akkulturáció nemzeti rezsimejei rajzolódnak ki. Csak egy *nemzeti-morális* jellegű teljesítménysorozat horgonyozza az idegent az állampolgársághoz: jellegzetes tény, hogy okulva a tapasztalatokból beszélni kell az „állampolgárság moralizációjáról”.³⁴ Már régen észrevették, hogy a neoliberalizált teljesítménykultusz összefügg a *neokonzervatív értékjelzőkkel*: míg a piac, a piaci felelősség kapcsán az egyéni jellegű felelősség nyer hangsúlyt, addig az „integráció” és a „kulturális asszimiláció” kapcsán a fókusz a nemzeti keretekre irányul (Hollandia esetében szemmel láthatóak azok a szövegstratégiák, amelyek olyan vonatkozásokat domborítanak ki, mint „holland értékek”, „holland közösség”, „inburgering”: és vegyük figyelembe, hogy általános jelenségről van szó).

Egyfelől az *individualizációt* emelik ki, másfelől a *kollektív-nemzeti* „normákhoz” és „értékekhez” való hűséget hangsúlyozzák: így bizonyítható az idegen megbízhatósága. Mindeközben a „kulturális szakadék” (*cultural gap*) fogalmával operálnak a nem-európai országokkal szemben (az ún. integrációs vizsgát csak ezen országok lakosainak kell letenni),³⁵ és a kulturális konverzió fontosságát hangsúlyozzák, amely a piacon mérhető eredményekben jut kifejezéshez. Ezzel azonban ajtót nyitnak egy olyan *paternalizmus előtt*, amelynek szorításából éppen a multikulturalizmus kísérelt meg kitépni bennünket. Az állampolgárság moralizációja, amely a neokonzervativizmus pecsétjét viszi magán, valójában a nem-hollandok normalizációját legitimálja. Visszatérnek a régi jelentések: a szekuláris-liberális Európa szabadságot adományoz azoknak, akik saját gyengeségük okán nem tudtak szabadságot biztosítani önmaguknak.

Áltatásnak bizonyult, hogy a neoliberais tendenciák immunisak a szűk értelemben vett kommunitarizmus moralizált stratégiái kapcsán.

33 Schinkel – van Houdt: i. m., 696–715.

34 Peter Miller – Nikolas Rose: *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Polity Press, Cambridge, 2008.

35 Lásd erről Marc de Leeuw – Sonja van Wichelen: *Civilizing Migrants: Integration, Culture and Citizenship*. *European Journal of Cultural Studies*, 2012 (15):2, 195–210.

Ellenkezőleg, a neoliberalizált kapitalizmus megannyi kapcsolódási pontot teremt az etnicizmus különféle formáival.³⁶ Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor nem is gondolkodhatunk a multikulturalizmus elbizonytalanodásáról és ütemvesztéséről.

✱

Mindig voltak ellentmondások a multikulturalizmus körül. Már az a tény is, hogy a multikulturalizmuson rajta van a különböző történelmi pályák bélyege, hiszen Nyugat-Európában a multikulturalizmus elsődlegesen a posztkolonializmus jelentéseivel, a munkaerő-rezsimekkel, a munkaerő mozgásformáival van összefüggésben – értelmezési eltéréseket és fordítási dilemmákat okozott. Már az is szembetűnő, hogy míg egyes értelmezők a xenofília túlhangsúlyozását nehezményezték, addig a kozmopolita eszményekre esküdő interpretátorok a xenofóbia megtestesülését vélték megpillantani a multikulturalizmusban. A jelenlegi körülmények között az ezzel kapcsolatos zavar csak erősödik.

Valóban: a kulturális különbségek, a kollektív életformák mentén felsejlő másságtapasztalat képezi a multikulturalizmus magját. A legkevesebb, amit mondhatunk erről, hogy ez mégsem a „polaritás és pluralitás szabad játéka”,³⁷ hanem a létező kényszer- és konkurenciamechanizmusok keretein belül megnyilvánuló különbséggyakorlat. És a multikulturalizmus kontextusát mélyen befolyásolja az a tény, hogy a jelenlegi, egységesülőnek nevezett világállapot réseiben és repedéseiben virágzik a partikularizmus, valójában mindenki szabadulni akar a másiktól, a másiktól. Vélelmezhető, hogy a szolidaritás a legkirojtozottabb fogalmak egyike manapság. Azok, akik ma a multikulturalizmus „implózióját” teszik tárggyá, azzal a váddal lépnek elő, hogy a multikulturalizmus perspektívájában immáron nem lehet különbséget tenni a „jó” és a „rossz” különbözőség között, és ennek okán veszített a hiteléből. Csakhogy az, amit mindig meg kell vizsgálni: mennyire autonóm a multikulturalizmus dinamikája? Nem azzal konfrontálódunk-e a jelenkori körülmények között, hogy azok a horizontok, amelyeket például az itt emlegetett Kymlicka feltételezett a multikulturalizmus vonatkozásában, így az univerzalizmus vagy a jóléti állam, túlságo-

36 Schnapper: i. m.; Adam Harmes: The rise of neoliberal nationalism. *Review of International Political Economy*, 2010, <https://doi.org/10.1080/09692290.2010.507132>.

37 Homi Bhabha: *The Location of Culture*. Routledge, London, 1994.

san meggyengültek? Nem arra kényszerülünk-e, hogy a felvilágosodás aspektusai krízisének számbavételével értekezzünk a multikulturalizmus delegitimációjáról?

És csak csatlakozhatok azok véleményéhez, akik azt fontolgatják, hogy ma a nemzeti és a poszt-nemzeti vonatkozásokat is, méghozzá *egyszerre, egyidejűleg*, is válság terheli. A multikulturalizmus benne áll e válságban, leképezi e krízis jelentéseit. A lenyűgözöttség a múlté, és azok, akik abban a hitben ringatták magukat, hogy egy hiánytalan megoldást birtokolnak, most a multikulturalizmus mindig is létező karakterisztikumát tapasztalják, nevezetesen, hogy a multikulturalizmus egy probléma neve-megnevezése.

